

В.П. Кутішенко, С.О. Ставицька

РЕФЛЕКСІЯ ЯК МЕТАЗДІБНІСТЬ ДО ВИБУДОВУВАННЯ ЦІЛІСНОСТІ ЖИТТЯ ТА УСПІШНОСТІ СПІЛКУВАННЯ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

Кутішенко В.П., Ставицька С.О. Рефлексія як метаздібність до вибудовування цілісності життя та успішності спілкування майбутніх фахівців. У статті проаналізовано підходи до розуміння сутності поняття рефлексія. Обґрунтовано розуміння рефлексії як метаздібності, що зумовлює цілісність життя та успішність спілкування особистості. Розкрито результати емпіричного дослідження особливостей рефлексії майбутніх фахівців. З'ясовано, що у студентів всіх спеціальностей найбільш вираженою є рефлексія майбутньої діяльності, водночас, недостатньо розвинута рефлексія теперішньої діяльності. Встановлено, що для більшості студентів всіх спеціальностей, притаманні непродуктивні види рефлексії. Також, порівняно низькі показники має системна рефлексія, яка зумовлює цілісність життя особистості та її творче зростання. Отримані результати вимагають обґрунтування умов розвитку продуктивної рефлексії у студентів на початкових етапах їхнього професійного становлення.

Ключові слова: рефлексія, мета здібність, рефлексивність, системна рефлексія, квазірефлексія, інтраспективна рефлексія, продуктивні види рефлексії.

Кутішенко В.П., Ставицька С.А. Рефлексія как метаспособность к выстраиванию целостности жизни и успешность общения будущих специалистов. В статье проанализированы подходы к пониманию сущности понятия рефлексия. Обосновано понимание рефлексии как метаспособности, что обуславливает целостность жизни и успешность общения личности. Представлено результаты эмпирического исследования особенностей рефлексии будущих специалистов. В частности, установлено, что у студентов всех специальностей наиболее выраженной является рефлексия будущей деятельности, меньше всего развита рефлексия настоящей деятельности. Установлено, что большинству студентов присущи непродуктивные виды рефлексии, а системная рефлексия, которая обуславливает целостность жизни личности и ее творческий рост не является доминирующей у будущих специалистов. Полученные результаты требуют обоснования условий развития продуктивной рефлексии у студентов на начальных этапах их профессионального становления.

Ключевые слова: рефлексия, метаспособность, рефлексивность, системная рефлексия, квазирефлексия, интраспективная рефлексия, продуктивные виды рефлексии.

Постановка проблеми. Для вибору правильних життєвих стратегій молодій людині, на початку самостійного дорослого життя, надзвичайно важливо мати цілісне бачення свого минулого, теперішнього і майбутнього; володіти умінням піднятися над ситуацією, вийти за межі власного внутрішнього світу. Для цього необхідний високий рівень системної рефлексії, який дозволяє особистості широко осягати і передбачати горизонти свого існування та бути успішною у взаємодії з іншими людьми.

Саме рефлексія є тією універсальною характеристикою, завдяки якій, у ситуації складних викликів сьогодення, молоді фахівці зможуть якісно реалізувати свій творчий потенціал, протидіяти професійним деформаціям та стати на шлях духовного зростання. Вивчення особливостей рефлексії майбутніх фахівців допоможе з'ясувати основні проблеми її розвитку на етапі їх професійного становлення у закладах вищої освіти і спрогнозувати шляхи удосконалення цього процесу й, одночасно, механізму розвитку особистості юнацького віку.

Аналіз останніх публікацій. На сьогодні у психологічній науці немає єдності у тлумаченні поняття рефлексія. Існують різні напрями дослідження вказаного феномену та підходи до його типології і функцій.

Дослідженням рефлексії та рефлексивності займалися багато як зарубіжних, так і вітчизняних учених. Теоретичний аналіз та узагальнення літературних джерел та психологічних підходів до вивчення вказаних феноменів дозволило виокремити такі позиції дослідників: Є. Бодрова, Л. Виготський, Ю. Громико, А. Зак, В. Мільман, В. Моляко, О. Музика, Ж. Піаже, В. Романко Я. Український, Г. Щедровицький та ін. вивчали рефлексію у структурі когнітивного компонента розвитку особистості, зокрема становлення і розвитку її, здібностей, розумових процесів та інтелекту; Н. Алексеєва, В. Барцалкіна, В. Мухіна, С. Степанов, І. Семенов, В. Слободчиков розглядають її як самостійне особистісне утворення; А. Карпов, І. Скитяєва, Г. Самохвалова визначають рефлексію з позицій поліпроцесуального підходу, відповідно до якого окреслений феномен розглядається як закономірно організована і внутрішньо гетерогенна система багатьох процесів, які є операційними засобами реалізації макропроцесу рефлексії. Г. Андрєєва, Я. Коломінський, Л. Петровська, В. Петровський, Т. Шибутані та ін. досліджували соціально-психологічну специфіку комунікативного аспекту рефлексії, визначаючи її як складову розвинутого спілкування та міжособистісного сприймання. Поняття рефлексії широко використовується також у дослідженнях з саморегулювання особистості, коли індивід по відношенню до самого себе водночас виступає і як об'єкт рефлексії, і як її суб'єкт, що регулює свої власні дії і вчинки (К. Альбуханова-Славська, Л. Анциферова, Ю. Кулюткін, В. Татенко, Т. Титаренко, О. Тихомиров та інші). У дослідженнях, спрямованих на визначення особистісного аспекту рефлексії, робиться акцент на активізації принципу саморозвитку особистості, де рефлексія виступає як процес осмислення особистісних сенсів, власне як "саморефлексія" (Н. Гуткіна, І. Бех, В. Зарецький, С. Д. Максименко та інші) [1; 3; 4; 5; 9; 11; 12; 14; 15; 16; 17; 18; 20; 21].

Метапізнання в освіті та навчально-професійному розвитку вивчають такі зарубіжні вчені як L. Bol, J. Dunlosky, A.C. Graesser, D.J. Hacker, M.C. Keener, J. Metcalfe, M.J. Serra: українські вчені (М. Августюк, Р. Каламаж, І. Пасічник та ін.) досліджують процеси метапізнання та метамоніторингу; А. Карпов і І. Скитяєва розглядають рефлексію як одну з найважливіших мета здібностей) [13; 23; 24; 25].

Ґрунтовну, хоча й дещо ускладнену, рівневу класифікаційну схему видів рефлексії пропонує Л. Подкоритова: *перший інтегративний рівень* включає духовну, екзистенційну та професійну рефлексії як такі, що можуть об'єднувати усі інші; *другий змістовий рівень* включає інтелектуальну, особистісну та соціальну рефлексії; *третій об'єктний рівень* включає підвиди рефлексій другого рівня: методичну, методологічну, теоретичну (різновиди інтелектуальної рефлексії); саногенну: позитивну – негативну; ситуативну – ретроспективну – перспективну; патріотичну, ціннісну, етичну, естетичну

(різновиди особистісної рефлексії); соціальну, соціально-перцептивну, комунікативну, міжперсональну, групову (різновиди соціальної рефлексії) [14].

У соціальній психології особливо активно рефлексія досліджується в комунікативному аспекті. Ряд науковців вважають, що комунікативна рефлексія – це специфічна здатність пізнання людини людиною, процес дзеркального відображення партнерів по спілкуванню, найважливіша складова ефективного спілкування (Г. Андрєєва, О. Бодальов, М. Корнєв, Б. Ломов, Л. Орбан-Лембрик). О. Лушпаєва описує цей тип рефлексії, як «рефлексія у спілкуванні» і виділяє три її компоненти: особистісно-комунікативна рефлексія (рефлексія «Я»); соціально-перцептивна (рефлексія іншого «Я»); рефлексія ситуації або рефлексія взаємодії [8].

Отже, у контексті успішності спілкування «рефлексія» трактується як здатність усвідомлення людиною особливостей свого спілкування з іншими, що дозволяє їй «встати над собою» для дослідження конструктивних і деструктивних зв'язків і відносин: причин, що служать джерелом пережитих проблем; обумовленості цих проблем минулим досвідом власного розвитку; співвіднесення своїх особистісних характеристик з поведінкою інших тощо. Ознаками високого рівня розвитку рефлексії є: усвідомленням особливостей своєї особистості; незалежність від минулого; орієнтація на сьогодення і майбутнє; здатність самостійно змінювати несприятливий хід подій; вийти зі скрутної ситуації, активно втрутитися в те, що відбувається [9].

Для нас особливо цінними є дослідження особистісного аспекту рефлексії, де цей феномен розглядається як шлях до переосмислення стереотипів власного досвіду, як «дзеркало», що відображає всі зміни людини, як засіб її саморозвитку та умова творчого зростання. (І. Семенов, С. Степанов, Я. Пономарьов) [17; 20].

Так, І. Семенов та С. Степанов зазначають, що здатність піднятися над власною свідомістю дає змогу особистості активізувати інтелектуальні та потенційні сили, будувати нові психічні утворення, які реалізують нові зміни і процеси. Окрім того, серед видів рефлексії, автори виокремлюють кооперативну рефлексію. Цей вид рефлексії розглядається як «вивільнення» суб'єкта з процесу діяльності, як його «вихід» у зовнішню, нову позицію щодо виконуваної та майбутньої перспективної діяльності [17]. Науковці загострюють увагу на тому, що завдяки особистісній рефлексії створюється особливе рефлексивно-інноваційне середовище, яке сприяє проникненню культури рефлексивного мислення в усі форми і види діяльності. Рефлексія розглядається як процес переосмислення, як механізм «не тільки диференціації у кожному розвинутому і унікальному людському «Я» його різноманітних підструктур («Я» – фізичне тіло; «Я» – біологічний організм; «Я» – соціальна істота; «Я» – суб'єкт творчості та ін.), а й наступної інтеграції «Я» у неповторну цілісність...» [20, с. 38].

Окремі автори, поряд із поняттям «рефлексія» використовують поняття «трансцендування». При цьому, рефлексія передбачає занурення людини у свій внутрішній світ, а трансцендування передбачає вихід людини «з себе», за межі власного внутрішнього світу, що дозволяє їй дистанціюватися з метою пізнання навколишнього буття і себе в ньому [2].

У свій час С. Рубінштейн особливо акцентував на цьому увагу. Він визначав рефлексію як певний рівень розвитку свідомості, при якому формується особливий спосіб існування людини у світі та її ставлення до світу: людина подумки виходить за межі життя і займає позицію поза діяльністю. Для С. Рубінштейна цілісністю є саме «людина у

світі», а не просто людина. Людину він розглядає не як самотійну ізольовану від світу систему, а як іншу цілісність з іншим рівнем рефлексії, який і задає таку цілісність [15].

Такі дослідники як В. Слободчиков та Є. Ісаєв [18] теж розглядають рефлексію як вихідну категорію в аналізі проблеми свідомості, а С. Ставицька [19] самосвідомості як сенсових та змістових центрів всієї людської реальності. У сфері індивідуальної свідомості (власне самосвідомості) рефлексія, на їх думку, виступає кардинальним способом вирішення основної суперечності між наївною (цілком арефлексивною) і трансцендуючою (максимально рефлексивною) свідомістю та самосвідомістю.

У підході А.В. Карпова рефлексія теоретично й емпірично обґрунтовується як процес, значимий для саморегуляції. Рефлексія розглядається як найважливіша регулятивна складова особистості, що дозволяє їй свідомо вибудовувати свою життєдіяльність [4, с. 49]. Рефлексії властива трансформаційна функція, що підвищує міру суб'єктності регуляції діяльності, поведінки, спілкування, яка може обернутися і генеративною функцією - функцією особистісного становлення [5, с. 197-210].

Вчений вважає, що рефлексія є однією з найважливіших метаздібностей, що входить у когнітивну підструктуру психіки, виконуючи регулятивну функцію для всієї системи, а психіка людини тим і унікальна, що в ній закладений такий механізм, який дозволяє людині долати власну системну обмеженість, постійно виходити за свої власні межі, роблячи саму себе предметом власного ж функціонування. Тим самим рефлексія є найвищим, за ступенем інтегрованості, процесом та, водночас, способом і механізмом виходу системи психіки за власні межі, що детермінує пластичність і адаптивність особистості [3]. А. Карпов і І. Скитяєва розглядають цей феномен як комплексне утворення, синтетичну психічну реальність, яка виступає одночасно як психічний процес, властивість і стан суб'єкта, проте не зводиться ні до одного з них. Саме синтез вказаних модусів і становить її якісну визначеність. Рефлексія – це одночасно і унікальна властивість, притаманна лише людині, і стан усвідомлення чого-небудь, і процес репрезентації психіці свого власного змісту [4].

І. Безотосова-Курбатова також розуміє рефлексію як єдиний активний смисловий центр особистості, який здійснює зв'язок між її когнітивною й емоційною сферами, забезпечує появу нових (рефлексивних) знань, які в процесі герменевтичної процедури входять у структуру особистості, роблячи мислення й особистість рефлексивними [1].

А. Самохвалова, розглядаючи віковий аспект становлення рефлексії, прийшла до висновку, що цей феномен є «системоутворюючою ланкою», яка гармонійно організовує «соціально-психологічні якості дитини як суб'єкта діяльності та спілкування: перетворювальну активність, цілісність, автономність, свободу діяльності, гармонійність, цілеспрямованість і усвідомлення» [16, с. 146].

І. Яворська-Вєтрова зробила висновок про те, що рефлексія дозволяє особистості створювати цілісне уявлення про своє «Я», пізнавати й об'єктивно оцінювати свої якості та власні способи діяльності, критично ставитись до себе та своєї діяльності, адекватно змінювати уявлення про себе, свої дії, тобто виконує регулятивні функції [22].

За Н. Оксентюк рефлексія є виходом не лише за межі розглянутої системи, а й переходом до системи іншого, більш високого рівня. Рефлексію слід розглядати як інтегративне утворення, що передбачає узгодженість трьох компонентів: *інтелектуального* (сукупність знань суб'єкта про себе, а також уявлення про те, як його сприймають, оцінюють, розуміють інші люди), *емоційно-ціннісного* (інтерпретація, оцінка

особистістю власних якостей, станів, дій, вчинків і вироблення, на цій основі, певного ставлення до себе), *регулятивно-конативного* (здатність людини регулювати свою діяльність і поведінку, співвідносячи очікування інших з власними думками, бажаннями, діями і, враховуючи їхні ймовірні реакції [12]).

Загалом, рефлексія – це поворот на себе, процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів. Розглядаючи рефлексію як психічний процес, можна говорити про рефлексивність як про деяку психологічну властивість, особливу характеристику людської психіки [23].

Разом з тим, попри значну кількість робіт, присвячених проблемі рефлексії, спостерігається недостатня обґрунтованість її продуктивного виду як мета здібності, що зумовлює вибудовування цілісності життя особистості та здатності до успішності її спілкування у сфері майбутньої професійної діяльності. Також бракує емпіричних досліджень розвитку цього виду рефлексії у сучасного студентства, що й обумовило наш інтерес до заявленої проблематики.

Формулювання мети і завдань статті. *Мета* статті полягає у висвітленні результатів дослідження рефлексії як мета здібності, що зумовлює цілісність життя та успішність спілкування майбутніх фахівців у процесі їх навчально-професійної діяльності. *Мета конкретизується у таких завданнях дослідження:* розкритті особливостей розвитку рефлексивності у студентів різних спеціальностей; порівнянні рівнів прояву у них різновидів рефлексії; обґрунтуванні необхідності розвитку продуктивного виду рефлексії у майбутніх фахівців.

Виклад методики і результатів дослідження. Дослідження проводилося на базі Київського університету імені Бориса Грінченка та Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Дослідженням було охоплено 209 студентів третіх курсів (спеціальності: «Фізична культура і спорт», «Філологія», «Журналістика» (ОПП «Реклама і зв'язки з громадськістю» та ОПП «Видавнича справа та редагування»).

У процесі емпіричного дослідження були використані такі психодіагностичні методики:

1. Методика вимірювання індивідуального рівня рефлексивності (А. Карпов, В. Пономарьова), що є тестом-опитувальником, який складається з 27 пунктів [5].

Відповіді на поставлені запитання формуються за 7-бальною шкалою Р. Ліккерта і стосуються рефлексивності як психічної властивості особистості та рефлексії як процесу та механізму її розвитку, і рефлексування як визначеного особистісного стану. Методика включає шкалу для вимірювання *рефлексії спілкування і взаємодії з іншими людьми* (проявляється у схильності людини аналізувати себе у взаємодії з іншими, свої труднощі і успіхи у спілкуванні), а також шкали видів *рефлексії за часовою ознакою* (*ретроспективна рефлексія*, яка проявляється в схильності до аналізу вже виконаної в минулому діяльності і здійснених (реалізованих) подій; *актуальна* – забезпечує безпосередній самоконтроль поведінки людини в актуальній ситуації, осмислення її елементів, аналіз того, що відбувається, здатність суб'єкта до співвідношення своїх дій з ситуацією; *перспективна* – співвідноситься з функцією аналізу майбутньої діяльності, плануванням та прогнозуванням).

За допомогою методики можна, також, визначити інтегральний показник рефлексивності, як здатності особистості усвідомлювати та здійснювати довільну регуляцію власної активності.

2. Опитувальник «Диференційний тип рефлексії» (Д. Леонтьєв, К. Лаптева, Є. Осін, А. Саліхова) [6].

Опитувальник складається з 30 тверджень, які оцінюються за 4-бальною шкалою Р. Ліккерта. Методика демонструє диференційований підхід до розуміння рефлексії. Пункти об'єднуються в три шкали, що відповідають трьом різновидам рефлексії: *продуктивний вид* – системна рефлексія, яка пов'язана з самодистанціюванням і поглядом на себе з боку, що дозволяє охопити одночасно полюс суб'єкта і полюс об'єкта, а також два *непродуктивні варіанти* – інтраспективна рефлексія (самокопання), пов'язана з зосередженістю на власному стані та власних переживаннях; квазірефлексія, спрямована на об'єкт, який не відноситься до актуальної життєвої ситуації та характеризується відривом від актуальної ситуації буття у світі. З трьох описаних форм рефлексії системна рефлексія є найбільш адаптивною, і саме ця форма пов'язана з самодетермінацією особистості й готовністю до вибудовування успішних форм міжособистісної взаємодії та визначеної життєвої позиції, зокрема, й щодо майбутньої професійної діяльності.

Для аналізу отриманих показників у дослідженні використовувалося середнє арифметичне (\bar{x}) в та відсоткове співвідношення виборів досліджуваних.

Кількісний аналіз результатів дослідження дозволяє стверджувати, що серед майбутніх фахівців, зокрема студентів спеціальності «Фізична культура і спорт» – 57,2% низько рефлексивних студентів, 42,8% – середнього рівня рефлексивності і немає студентів з високим рівнем рефлексивності.

У майбутніх філологів дещо інші результати. Так, низький рівень рефлексивності спостерігається всього у 29,4% студентів (що майже удвічі менше ніж серед майбутніх учителів фізичного виховання), середній рівень – у 58,8% та високий – у 11,8% досліджуваних філологів.

У студентів спеціальності «Журналістика» були отримані наступні показники: студентів з середнім рівнем рефлексивності більше (ОПП Видавнича справа та редагування – 87,5%, ОПП «Реклама і зв'язки з громадськістю» – 77%), а з низьким менше (ОПП «Видавнича справа та редагування» – 12,3%, ОПП «Реклама і зв'язки з громадськістю» – 23%), ніж серед майбутніх філологів, за рахунок відсутності студентів з високим рівнем рефлексивності.

Узагальнені результати дослідження подаємо у табл. 1.

Таблиця 1

Рівні рефлексивності студентів різних спеціальностей (у%)

Спеціальність	Рівень рефлексивності							Загальний рівень		
	Стени							Ср.	Нр.	Вр.
	1	3	4	5	6	7	9			
Фізкультура і спорт		57,2	13,6	15,6	13,6			42,8	57,2	-
Філологія		29,4	11,8	35,2	11,8	5,9	5,9	58,8	29,4	11,8
Видавнича справа та редагування	12,5		25	25	37,5			87,5	12,5	
Реклама і зв'язки з громадськістю	7,6	15,4	23,3	30,7	23			77	23	

Більш детальний аналіз отриманих кількісних результатів дослідження дозволив виявити наступне співвідношення показників різних видів рефлексії у досліджуваних відповідних спеціальностей (див. Рис.1).

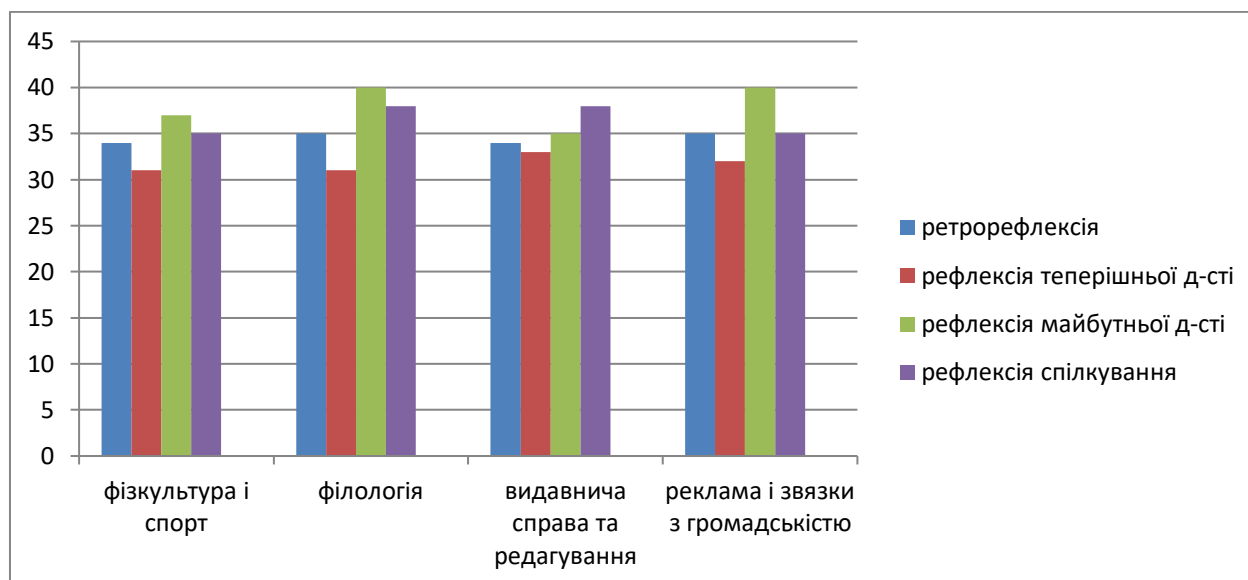

Рис. 1. Співвідношення видів рефлексії у студентів різних спеціальностей (методика А. Карпова і В. Пономарьової)

У студентів всіх спеціальностей (окрім ОПП Видавнича справа та редагування) спостерігаються спільні тенденції: найбільш яскраво виражена *рефлексія майбутньої діяльності*, яка співвідноситься з функцією аналізу, прогнозування та планування деталей майбутньої діяльності, поведінки, орієнтацією на майбутнє («Філологія» – $x=40$, «ОПП Реклама і зв'язки з громадськістю» – $x=40$, «Фізична культура і спорт» – $x=37$).

На другому місці за кількісними показниками знаходиться *рефлексія спілкування і взаємодії з іншими людьми* («Філологія» – $x=38$, «ОПП Реклама і зв'язки з громадськістю» – $x=35$, «Фізична культура і спорт» – $x=35$), на третьому ранговому місці перебуває *ретрорефлексія*, яка проявляється у схильності до аналізу вже виконаної в минулому діяльності, здатності аналізувати минуле загалом і себе в ньому («Філологія» – $x=35$, «ОПП Реклама і зв'язки з громадськістю» – $x=35$, «Фізичне виховання» – $x=34$), а найменше кількісно виражена *рефлексія теперішньої діяльності*, як схильність до самоаналізу в конкретних життєвих ситуаціях, здатність до співвідношення своїх дій з конкретною теперішньою ситуацією («Філологія» – $x=31$, «ОПП Реклама і зв'язки з громадськістю» – $x=32$, «Фізична культура і спорт» – $x=31$).

У студентів ОПП «Видавнича справа та редагування», найбільш кількісно вираженою є *рефлексія спілкування* ($x=39$), а найменш вираженою, як і у інших спеціальностей, *рефлексія теперішньої діяльності* ($x=33$).

За допомогою опитувальника «Диференційний тип рефлексії» (Д. Леонт'єв, К. Лаптева, Є. Осін, А. Саліхова) було встановлено, що хоча у майбутніх філологів найбільші виражені кількісні показники за всіма видами рефлексії, порівняно з іншими за спеціальністю групами досліджуваних, проте, у них, як і у студентів ОПП «Реклама і зв'язки з громадськістю», домінує *квазірефлексія*, що вводить їх у певні резонерські спекуляції і безпідставні фантазії та є, ймовірно, більше формою психологічного захисту, уникненням неприємних ситуацій, аніж веде до реального вирішення проблемних чи просто складних ситуацій. При цьому, найменше кількісно вираженими є показники продуктивної системної рефлексії. Узагальнені кількісні показники презентуємо на рис.2.

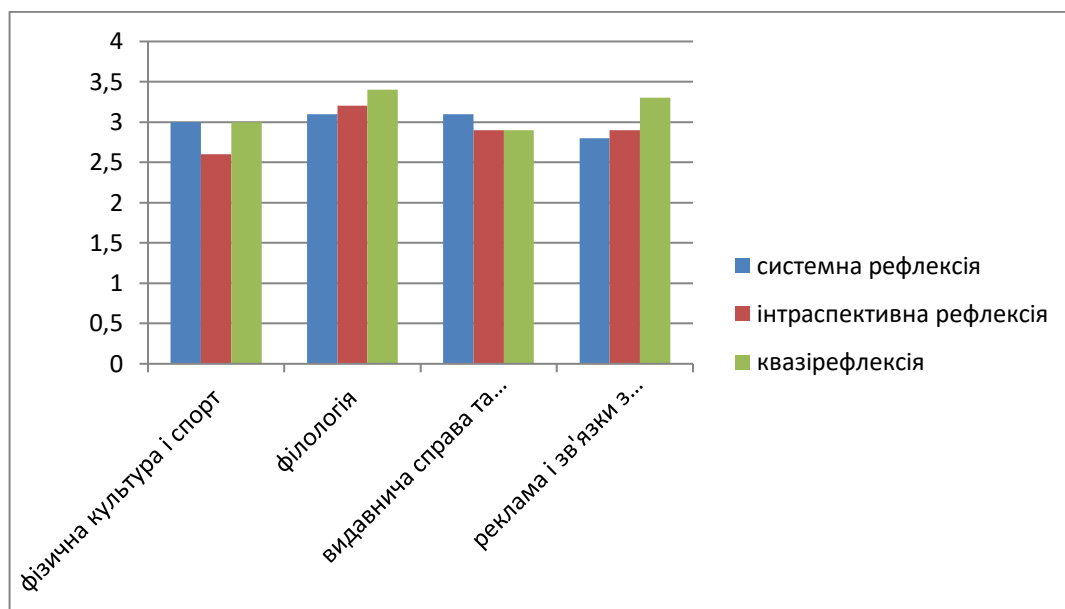

Рис. 2. Співвідношення видів рефлексії у студентів різних спеціальностей (методика «Диференційний тип рефлексії» (Д. Леонтьєв, К. Лаптева, Є. Осін, А. Саліхова)

Було встановлено, що у студентів спеціальності «Фізична культура і спорт» найнижчі показники розвитку інтраспективної рефлексії (пов'язана із зосередженістю на власних станах, переживаннях). У студентів спеціальності «ОПП Видавнича справа та редагування» найвищі показники розвитку системної рефлексії, а найнижчі – квазірефлексії. Проведене емпіричне дослідження виявило певні проблеми у розвитку продуктивних системних форм рефлексивності серед майбутніх фахівців, що потребує додаткового дослідження та планування корекційно-розвивальної роботи в цьому напрямку.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проведений теоретичний аналіз наукових праць, присвячених феномену рефлексії та рефлексивності особистості приводить нас до висновку, що рефлексія – це, власне процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів. Розглядаючи рефлексію як психічний процес, можна говорити і про рефлексивність як психологічну властивість, особливу характеристику людської психіки. Психіка людини тим і унікальна, що в ній закладений механізм, який дозволяє долати соціальну обмеженість та виходити за межі особистісного функціонування на шляху від індивідного до особистісно-індивідуального, й далі до індивідуально-трансцендентного рівня розвитку.

У такому контексті рефлексія є однією з найважливіших метаздібностей, що входить у кожен підструктуру психіки, виконуючи регулятивну функцію для всієї системи. Продуктивність рефлексії полягає в актуалізації, породженні, перебудові та розвитку смислів як регуляторів поведінки і діяльності, свідомості і мислення, емоцій та почуттів. Тим самим, рефлексія є найвищим за ступенем інтегрованості процесом та, водночас, способом і механізмом виходу системи психіки за власні межі, що детермінує пластичність і адаптивність особистості, забезпечуючи віддалені перспективи її ціннісно-смыслового та професійного розвитку.

Проведене емпіричне дослідження виявило певні проблеми у розвитку рефлексивності серед майбутніх фахівців. Так, найнижчий інтегральний показник рефлексивності спостерігається у студентів спеціальності «Фізична культура і спорт»,

хоча успіх у цій діяльності, вочевидь, залежатиме від здатності особистості усвідомлювати та здійснювати довільну регуляцію власної активності. У студентів всіх спеціальностей найбільш яскраво виражена рефлексія майбутньої діяльності, водночас, недостатньо розвинута рефлексія теперішньої діяльності, як схильність до самоаналізу в конкретних життєвих ситуаціях. Особливо потребує уваги той факт, що для більшості студентів притаманними є непродуктивні види рефлексії. При цьому, системна рефлексія, яка, переважно, зумовлює цілісність життя особистості та її творче зростання не є домінуючою серед у майбутніх фахівців.

Отже, ми зосередились на дослідженнях присвячених вивченню продуктивного виду рефлексії, її трансцендентному рівню, коли цей феномен розглядається як інтегративне утворення, метаздібність, що зумовлює цілісність життя та успішність спілкування особистості, а також її творче зростання у процесі навчально-професійної діяльності у закладах вищої освіти.

Отримані результати окреслюють *перспективи подальших досліджень*, які ми вбачаємо в обґрунтуванні умов розвитку продуктивної рефлексії у студентів на початкових етапах їхнього професійного становлення та диференціації шляхів її розвитку для представників різних спеціальностей.

Список використаних джерел

1. Безотосова-Курбатова И. Г. Развитие рефлексии студентов технического вуза в процессе обучения психологии: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Самарский государственный педагогический университет. Самара, 2004. 25 с.
2. Казарян К. А. Межличностные отношения как предпосылка формирования представлений друг о друге. *Российский психологический журнал*. 2009. №1. С. 107-110.
3. Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. Москва: Ин-т психологии РАН, 2004. 424 с.
4. Карпов А.В., Скитяева И. М. Психология рефлексии. Москва: Ин-т психологии РАН, 2002. 413 с.
5. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики. *Психологический журнал*. 24. № 5. 2003. С. 45-57.
6. Леонтьев Д. А., Лаптева Е. М., Осин Е. Н., Салихова А. Ж. Разработка методики дифференциальной диагностики рефлексивности. *Рефлексивные процессы и управление: сб. материалов VII Международного симпозиума*. Москва: Когито-Центр, 2009. С. 145-150.
7. Леонтьев Д. А., Аверина А. Ж. Феномен рефлексии в контексте проблемы саморегуляции *Психологические исследования: электрон. науч. журн.* 2011. № 2(16). URL: <http://psystudy.ru>
8. Лушпаева Е. В. Развитие рефлексии в общении средствами социально-психологического тренинга: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / МГУ им. М.В. Ломоносова. Москва, 1989. 224 с.
9. Мандель Б. Р. Психология общения: история и проблематика: учебное пособие для обучающихся в системе среднего профессионального образования. Москва / Берлин: Директ-Медиа, 2018. 422 с.
10. Мартиненко І. В. Рефлексія в комунікативній діяльності дошкільників із системними порушеннями мовлення. *Наука і освіта*. 2016. № 2-3. С. 63-69.
11. Музика О. Л. Рефлексія і динаміка розвитку здібностей: підходи до побудови методики дослідження. *Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень* / за ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. Житомир: Вид-во Рута, 2006. С. 50-54.
12. Оксентюк Н. В. Психологічна генеза рефлексії української інтелігенції: дис... канд. психол. наук: 19.0007 / Національний університет «Острозька академія». Острог, 2014. 292 с.

13. Пасічник І. Д., Каламаж Р. В., Августюк М. М., Пасічник І.Д. Метакогнітивний моніторинг як регулятивний аспект мета пізнання. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Психологія і педагогіка. 2014. Вип. 28. С. 3-16.
14. Подкоритова Л. О. Визначення видів рефлексії у наукових джерелах. *Проблеми сучасної психології*. 2017. Вип. 37. С. 343-358.
15. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер, 1999. 720 с.
16. Самохвалова А.Г. Возрастная динамика рефлексии общения в детском возрасте. *Идеи О.К. Тихомирова и А.В. Брушлинского и фундаментальные проблемы психологии (к 80-летию со дня рождения): материалы Всероссийской научной конференции (с иностранным участием)*. Москва, 30 мая – 1 июня 2013 г. / отв. ред. Ю.П. Зинченко, А.Е. Войскунский, Т.В. Корнилова. Москва: МГУ имени М.В. Ломоносова, 2013. С. 146-148.
17. Семенов И. Н., Степанов С. Ю. Проблема предмета и метода психологического изучения рефлексии. *Исследование проблемы психологии творчества*. Москва, 1983. С. 154-182.
18. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Психология человека. Введение в психологию субъективности. Москва: Школа Пресе, 1995. 383с.
19. Ставицька С. О. Індивідуальні форми організації особистістю життєвого шляху. *Вісник Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*. Серія «Психологія», 2014. Том 19. Вип. 1(31). 350с. С. 262-268.
20. Степанов С. Ю., Семенов И.Н. Психология рефлексии: проблемы и исследования. *Вопросы психологии*. 1985. № 3. С. 31-40.
21. Український Я.І., Штопало Н.Я. Рефлексія як засіб саморозвитку особистості. *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Соціологія. Психологія. Педагогіка*. 1999. Випуск 7. С. 24-27.
22. Яворська-Ветрова І. В. До проблеми дослідження рефлексії як механізму становлення особистісної ефективності. *Духовність у становленні та розвитку особистості: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 9-11 жовтня 2014 р.)*. Івано-Франківськ, 2014. С. 768-775.
23. Hacker D. J., Bol L., Keener M.C. Metacognition in education: A focus on calibration / In J. Dunlosky and R. Bjork (Eds.), *Handbook of Memory and Metacognition*. Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum Associates, 2008. P. 429–455.
24. Moon J. *Reflection in Learning and professional Development: Theory and Practice*. London: Kogan Page, 1999. 230 p.
25. Serra M. J., Metcalfe J. Effective implementation of metacognition / In D. J. Hacker, J. Dunlosky, A. C. Graesser (Eds.), *Handbook of Metacognition and Education*. NewYork, NY: Routledge, 2009. P. 278-298.

References transliterated

1. 1. Bezotosova-Kurbatova I. G. (2004). Razvitie refleksii studentov tehničeskogo vuza v protsesse obučeniya psihologii [Development of reflexion of students of a technical college in the process of teaching psychology]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Samara [in Russian].
2. Kazaryan K. A. (2009). Mejlichnostnyie otnosheniya kak predposylka formirovaniya predstavleniy drug o druge [Tekst] [Interpersonal relations as a prerequisite for the formation of ideas about each other [Text]]. *Rossiyskiy psihologičeskij jurnal – Russian Psychological Journal* , 1, 107-110 [in Russian].
3. Karpov A. V. (2004). Psihologiya refleksivnyih mehanizmov deyatelnosti [Psychology of reflexive mechanisms of activity]. M.: In-t psihologii RAN [in Russian].
4. Karpov A.V. Skityaeva I.M. (2002). Psihologiya refleksii [Psychology of reflection]. M.: In-t psihologii RAN [in Russian].
5. Karpov A. V. (2003). Refleksivnost kak psihicheskoe svoystvo i metodika ee diagnostiki [Reflexivity as a mental property and a method for its diagnosis]. *Psihologičeskij jurnal. – Psychological Journal*, 24, 5, 45–57 [in Russian].

6. Leontev D. A. Lapteva E. M., Osin E. N., Salihova A. J. (2009). Razrabotka metodiki differentsialnoy diagnostiki refleksivnosti. [Development of methods for the differential diagnosis of reflexivity]. Proceedings from Reflexive processes and management: sb. materialov VII Mejdunarodnogo simpoziuma. (pp. 145–150). Moskva: Kogito-TSentr [in Russian].
7. Leontev D. A., Averina A. Zh. (2011). Fenomen refleksii v kontekste problemy samoregulyatsii [Elektronnyy resurs] [The phenomenon of reflection in the context of the problem of self-regulation [Electronic resource]]. *Psichologicheskie issledovaniya: elektron.nauch. zhurn.– Psychological research: electronic scientific journal*, 2(16). Retrieved from: <http://psystudy.ru> [in Russian].
8. Lushpaeva E. V. (1989). Razvitie refleksii v obschenii sredstvami sotsialno-psihologicheskogo treninga [Development of reflection in communication by means of socio-psychological training]. *Candidate's thesis*. Moskva [in Russian].
9. Mandel B. R. (2018). Psihologiya obscheniya: istoriya i problematika: uchebnoe posobie dlya obuchayuschih v sisteme srednego professionalnogo obrazovaniya [Psychology of communication: history and problems: a manual for students in the system of secondary vocational education]. Moskva / Berlin: Direkt-Media [in Russian].
10. Marty`nenko I. V. (2016). Refleksiya v komunikaty`vnij diyal`nosti doshkil`ny`kiv iz sy`stemny`my` porushennyamy` movlennya [Reflection in communicative activity of preschool children with systemic speech disorders] *Nauka i osvita – Science and education*, 2-3, 63-69 [in Ukrainian].
11. Muzyka O. L. Refleksiya i dynamika rozvytku zdibnostey: pidkhody do pobudovy metodyky doslidzhennya [Reflection and dynamics of abilities development: approaches to the construction of research methods]. *Zdibnosti, tvorchist', obdarovanist': teoriya, metodyka, rezul'taty doslidzhen'* – *Ability, creativity, giftedness: theory, methodology, research results*. (pp.50-54.). Zhytomyr: Vyd-vo Ruta [in Ukrainian].
12. Oksentyuk N. V. (2014). Psy`xologichna geneza refleksiyi ukrayins`koyi inteligenciyi [The psychological genesis of the reflection of the Ukrainian intelligentsia]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Ostrog [in Ukrainian].
13. Pasichnyk I. D., Kalamazh R. V., Avhustyuk M. M. (2014). Metakohnityvnyy monitorynh yak rehulyatyvnyy aspekt metapiznannya [Metacognitive monitoring as a regulatory aspect of meta-recognition]. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya» Seriya: Psykholohiya i pedahohika – Scientific notes of the National University «Ostrozka Akademiya» Series: Psychology and Pedagogy*, 28, 3-16 [in Ukrainian].
14. Podkoritova L. O. (2017). Vznachennya vidiv refleksii u naukovih djerelah [Definition of types of reflection in scientific sources]. *Problemi suchasnoï psihologii – Problems of modern psychology*, 37, 343-358 [in Ukrainian].
15. Rubinshteyn S. L. (1999). Osnovy obschey psihologii [Basics of general psychology]. SPb.: Piter [in Russian].
16. Samohvalova A.G. (2013). Vozrastnaya dinamika refleksii obscheniya v detskom vozraste [The age dynamics of the reflection of communication in childhood]. Proceedings from Ideas of O.K. Tikhomirova and AV Brushlinsky and the fundamental problems of psychology (to the 80th anniversary of birth): *Materialy Vserossiyskoy nauchnoy konferentsii (s inostrannym uchastiem)*. Moskva, 30 maya – 1 iyunya 2013 g. / *Otvetsvennyie redaktoryi YU.P. Zinchenko, A.E. Voyskunskiy, T.V. Kornilova*. (pp. 146–148). M.: MGU imeni M.V. Lomonosova [in Russian].
17. Semenov I.N., Stepanov S.Y. (1983). Problema predmeta i metoda psihologicheskogo izucheniya refleksii / [The problem of the subject and method of psychological study of reflection]. *Issledovanie problemy psihologii tvorchestva – Investigation of the problem of creativity psychology*, M., 154–182 [in Russian].
18. Slobodchikov V.I., Isaev E.I. (1995). Psihologiya cheloveka. Vvedenie v psihologiyu subektivnosti / [Human psychology. Introduction to Psychology subjectivity] . M.: SHkola Prese [in Russian].
19. Stavyts'ka S. O. (2014). Indyvidual'ni formy orhanizatsiyi osobystysty zhyttyevoho shlyakhu [Individual forms of organization of the person's life path]. *Visnyk Odes'koho natsional'noho*

- universytetu imeni I.I. Mechnykova. Seriya «Psykhohiia» – Bulletin of the Odessa National University named after I.I. Mechnikov Series "Psychology, 19, 1(31), 262 – 268 [in Ukrainian].*
20. Stepanov S.Y., Semenov I.N. Psihologiya refleksii: problemy i issledovaniya. [The psychology of reflection: problems and research]. *Voprosyi psihologii – Questions of psychology*, № 3, 31–40 [in Russian].
 21. Ukrayins'kyi Ya.I., Shtopalo N.Ya. (1999). Refleksiya yak zasib samorozvytku osobystosti [Reflection as a means of self-development of a person]. *Visnyk Kyyivs'koho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: Sotsiologiya. Psykhohiia. Pedagogika – Bulletin of the Taras Shevchenko University of Kyiv: Sociology. Psychology. Pedagogy*, 7, 24 – 27 [in Ukrainian].
 22. Yavors'ka-Vyetrova I.V. (2014). Do problemy doslidzhennya refleksiyi yak mexanizmu stanovlennya osoby stisnoyi efektyvnosti / [To the problem of study of reflection as a mechanism for the formation of personal effectiveness]. *Proceedings from Spirituality in the formation and development of personality: Materialy VIII Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (9-11 zhovtnya, m. Ivano-Frankivs'k)* (pp. 768–775). *Ivano-Frankivs'k* [in Ukrainian].
 23. Hacker D. J. (2008). Metacognition in education: A focus on calibration (pp. 429-455). D. J. Hacker, L. Bol, M. C. Keener In J. Dunlosky and R. Bjork (Eds.), *Handbook of Memory and Metacognition*. – Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
 24. Moon J. (1999). *Reflection in Learning and professional Development: Theory and Practice*. London: Kogan Page.
 25. Serra M. J. (2009). Effective implementation of metacognition (pp. 278-298). M.J. Serra, J. Metcalfe. In D. J. Hacker, J. Dunlosky, A. C. Graesser (Eds.), *Handbook of Metacognition and Education*. New York, NY: Routledge.

Kutishenko V.P., Stavyt'ska S.O. Reflection as a meta-capability to build integrity of life and successful communication of future specialists. The article analyzes the approaches to understanding the essence of the concept of reflection. Reflection is considered as a universal characteristic, which, in a complex situation challenges of the present, allows young professionals to qualitatively realize creative potential, to counteract professional deformation and to become on the path of spiritual growth. Also, the understanding of reflection as meta-ability is grounded, which determines the integrity of life and the success of communication of personality. The results of the empirical study of the features of the reflection of future specialists are revealed. The peculiarities of the development of reflexivity in students of different specialties are highlighted, a comparative analysis of the peculiarities of the manifestation of different types of reflection in them is carried out. In particular, it was found that students of all specialties are the most expressed in the reflection of future activities, at the same time, the underdeveloped reflection of the present activity. It has been established that for most students there are unproductive types of reflection. Also, relatively low indicators have a systemic reflection that determines the integrity of the person's life and her creative growth. The conducted empirical research revealed some problems in the development of reflexivity of students of different specialties. Therefore, the results require a further differentiated approach to the substantiation of the conditions for the development of productive reflection in students of different specialties at the initial stages of their professional development. Such a justification will be presented by us in further scientific publications.

Key words: reflection, meta-ability, reflectivity, systemic reflection, quasi-reflexion, introspective reflection, productive forms of reflection.